

Examen HAVO 2012

tijdvak 1
dinsdag 22 mei
9.00 - 12.00 uur

filosofie

Dit examen bestaat uit 16 vragen.

Voor dit examen zijn maximaal 45 punten te behalen.

Voor elk vraagnummer staat hoeveel punten met een goed antwoord behaald kunnen worden.

Als bij een vraag een verklaring, uitleg of argumentatie gevraagd wordt, worden aan het antwoord geen punten toegekend als deze verklaring, uitleg of argumentatie ontbreekt.

Geef niet meer antwoorden (redenen, voorbeelden e.d.) dan er worden gevraagd. Als er bijvoorbeeld twee redenen worden gevraagd en je geeft meer dan twee redenen, dan worden alleen de eerste twee in de beoordeling meegeteld.

Opgave 1 De magie van theater

In Nederland is het genre musical razend populair. Ieder jaar worden er tientallen musicalproducties uitgebracht die door miljoenen mensen worden bezocht. In de meeste musicals worden vrolijke maar ontroerende verhalen verteld met een goede afloop.

Actrice Chantal Janzen heeft in verschillende musicals de hoofdrol gespeeld. Toen zij één van haar eerste rollen speelde, sprak zij in een interview over de magie van theater:

tekst 1

“Ik heb altijd het idee bij musical dat ik in een andere wereld stap. Als ik in de coulissen sta, ben ik nog mezelf ..., maar dan opeens, zodra ik één stap op het toneel zet en het licht op me voel schijnen, stap ik een sprookje binnen. Dat is echt iets magisch, dat is iets van theater wat ik niet kan verklaren.”

Om deze magie te creëren, gebruikt Janzen haar eigen verbeelding:

“Ik maak voor mezelf altijd een achtergrond voor de persoon die ik speel. Dat staat niet in het script: het verhaal dat ik maak, bestaat helemaal niet.”

naar: Goossen, Jesse. Dit is theater, Lemniscaat, 2003

Het verzonnen achtergrondverhaal heeft Janzen nodig om de emoties van haar personage te kunnen spelen en zo haar doel te bereiken: emoties oproepen bij de toeschouwers.

Het is de vraag of de emoties die toeschouwers van een musical ervaren echt zijn of onecht. Naar aanleiding van de zogenoemde ‘paradox van de fictionele emoties’ onderzoekt filosoof Kendall Walton wat we ervaren bij het zien van situaties waarvan we weten dat ze niet echt zijn.

- 2p 1 Ervaart een toeschouwer van een musical volgens Walton echte emoties? Leg je antwoord uit en beredeneer vervolgens aan de hand van tekst 1 of Chantal Janzen zélf, bij het acteren in een musical, volgens Walton echte emoties ervaart.

Toen het theater in de vijfde eeuw vóór onze jaartelling in Griekenland ontstond, hield men van een ander soort voorstellingen dan musicals. In die tijd smulden de toeschouwers van tragedies, serieuze stukken die dramatisch eindigen met de ondergang van een heldhaftig persoon. Ze zijn meestal gebaseerd op verhalen uit de Griekse mythologie en gaan over zware thema’s zoals liefde en haat, wraak en verraad.

De verhalen in Griekse tragedies zijn vaak zó onwaarschijnlijk, dat het voor de toeschouwers niet gemakkelijk is om zich erin te herkennen. Om te bereiken dat toeschouwers zich toch identificeren met de hoofdpersoon, wordt in veel tragedies een koor opgevoerd.

De leden van het koor in een Griekse tragedie becommentariëren de ellende in het verhaal en geven hun emoties daarbij weer. Deze emoties zijn voor de toeschouwers onmiddellijk herkenbaar. In poëtische stijl, onder begeleiding van harmonieuze en aantrekkelijke fluitmuziek, vertellen de koorleden bovendien over de achtergrond en voorgeschiedenis van het verhaal. Daardoor kunnen de toeschouwers de gebeurtenissen goed begrijpen.

De rol van het koor binnen een tragedie voldoet aan de drie doelen van een redevoering zoals die worden beschreven in de klassieke retorica.

De Romein Quintilianus schreef in de eerste eeuw na onze jaartelling het handboek 'De opleiding tot redenaar'. Daarin onderscheidt hij twee soorten emoties om de doelen van een redevoering te bereiken, namelijk pathos en ethos.

- 5p **2** Geef aan wat de drie doelen van een redevoering zijn volgens de klassieke retorica en laat zien hoe je deze drie doelen herkent in de rol die het koor speelt in een Griekse tragedie.

Leg tevens uit op welke manier het koor volgens Quintilianus gebruik kan maken van pathos en ethos om deze doelen te bereiken.

Het vergelijken van theater met retorica gebeurde vaak in de Oudheid.

Quintilianus vergelijkt een toneelspeler met een redenaar. Ook in de filosofie van de Griekse filosoof Plato is een overeenkomst aan te wijzen tussen zijn opvattingen over theater en die over retorica.

Plato leefde ten tijde van de hoogtijdagen van de Griekse tragedies, maar hij droeg het theater geen warm hart toe.

Volgens Plato proberen toneelspelers emoties op te roepen bij de toeschouwers. Dit vindt hij gevaarlijk omdat die emoties de toeschouwers afleiden van dat waar zij eigenlijk naar zouden moeten streven.

Deze kritiek van Plato valt goed te begrijpen vanuit zijn driedeling van de ziel.

- 2p **3** Waarin komt Plato's kritiek op de retorica overeen met zijn kritiek op het theater?

Leg je antwoord uit aan de hand van zijn driedeling van de ziel.

Eén van de oudste bewaard gebleven tragedies is 'Het verhaal van Orestes'. In deze tragedie wordt verteld hoe koningszoon Orestes wordt achtervolgd door vreselijke rampen. De ellende begint als zijn vader als overwinnaar terugkeert uit de oorlog. Zijn moeder heeft in de tussentijd echter een relatie aangeknoopt met de neef van zijn vader. Zij verwelkomt haar man alsof er niets aan de hand is, maar eenmaal binnen in het paleis vermoordt zij hem terwijl hij een bad neemt.

Een groep oude mannen volgt vlak buiten het paleis angstvallig de gebeurtenissen, zonder precies te weten wat er gaande is. Ze voelen aan dat er iets niet klopt en verliezen hun vertrouwen in de toekomst. Ook al snappen ze niet precies waarvoor ze bang zijn, ze weten niet meer wat ze moeten doen.

In de twintigste eeuw speelt de emotie angst een belangrijke rol in het werk van existentialistische filosofen.

De Franse existentialist Jean-Paul Sartre maakt een duidelijk onderscheid tussen 'angst' en 'vrees'.

- 3p 4 Zou Sartre de emotie van de oude mannen in 'Het verhaal van Orestes' omschrijven als angst of als vrees?

Beargumenteer je antwoord en leg daarbij uit wat volgens Sartre het verschil is tussen angst en vrees en waarom angst volgens hem fundamenteeler is dan vrees.

In het vervolg van 'Het verhaal van Orestes' worden de verschrikkingen nog groter.

Orestes krijgt van de goden de opdracht om zijn vader te wreken: hij moet zijn eigen moeder vermoorden. Een onmenselijke opdracht, maar in de Griekse mythologie ging men er vanuit dat de goden de hoogste waarheid vertegenwoordigen. Ieder normaal denkend mens gehoorzaamde dan ook aan de wil van de goden.

Orestes slaagt erin de afschuwelijke bloedwraak op zijn moeder uit te voeren, maar onmiddellijk na de moord ziet hij de wraakgeesten. Deze wezens worden beschreven als half slang en half vrouw. Bloed druipt uit hun ogen en ze zijn alleen zichtbaar voor wie door hen wordt achtervolgd. Ze jagen hun slachtoffers voor eeuwig op. Hun angstaanjagende verschijning belooft dan ook weinig goeds voor Orestes.

De filosoof Aristoteles leefde ongeveer een eeuw nadat 'Het verhaal van Orestes' werd geschreven. In tegenstelling tot Plato was Aristoteles een bewonderaar van het theater. Volgens hem gaan toeschouwers volledig op in de fictionele situatie van de tragedie: ze identificeren zich zodanig met het getoonde dat ze tijdens de voorstelling vergeten dat wat voor hun neus gebeurt niet echt is. Omdat de hoofdpersoon zulke vreselijke narigheid doorstaat, krijgen de toeschouwers medelijden met hem.

Volgens Aristoteles roepen tragedies altijd terecht medelijden op. In zijn 'Retorica' beschrijft hij de vier elementen waarmee je kunt vaststellen of er sprake is van echt medelijden. Aan de hand van deze elementen zou hij bepaald hebben dat ook 'Het verhaal van Orestes' terecht medelijden opwekt bij de toeschouwers.

- 4p 5 Leg aan de hand van bovenstaande inleiding uit waarom de toeschouwers van 'Het verhaal van Orestes' volgens Aristoteles terecht medelijden krijgen met Orestes.

Pas daarbij alle vier elementen toe die Aristoteles onderscheidt bij 'medelijden'.

In de negentiende eeuw onderzocht de filosoof Friedrich Nietzsche de Griekse kunst en cultuur in zijn boek 'De geboorte van de tragedie uit de geest van de muziek'. Volgens hem werken er in een tragedie twee tegengestelde krachten. Aan de ene kant een wrede en mateloze kracht en aan de andere kant een fantasievolle en dromerige kracht. De wrede mateloosheid is uiteindelijk sterker dan de dromerige fantasie: tragedies kennen immers altijd een ongelukkig einde.

Nietzsche vindt de Grieken een sterk en krachtig volk omdat zij kunnen genieten van tragische verhalen. Volgens Nietzsche roept een tragedie dan ook absoluut geen medelijden op, zoals Aristoteles beweerde. Een tragedie toont dat de mens zich niet moet laten misleiden door de fantasie, maar het leven altijd vol energie moet vieren, hoe ellendig het soms ook is.

Deze opvatting van Nietzsche over het effect van tragedies valt goed te rijmen met zijn analyse van de emotie medelijden en zijn opvatting dat de mens de herenmoraal moet verkiezen boven de slavenmoraal.

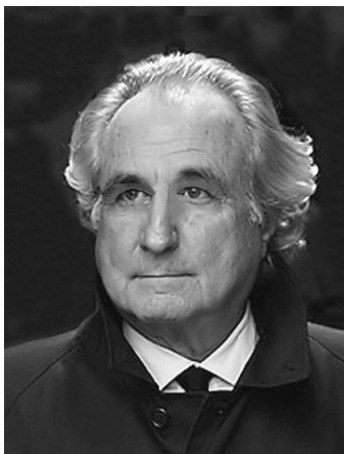
- 3p **6** Beargumenteer vanuit Nietzsches opvatting over het effect van een tragedie dat hij de herenmoraal verkiest boven de slavenmoraal.
Leg je antwoord uit aan de hand van Nietzsches analyse van medelijden en zijn onderscheid tussen herenmoraal en slavenmoraal.

Over de vraag of een theatervoorstelling medelijden oproept, verschillen filosofen van mening. Dit meningsverschil hangt waarschijnlijk samen met het feit dat de emotie medelijden door sommige filosofen positief en door anderen negatief wordt beoordeeld.

Nietzsche veroordeelt de emotie medelijden, terwijl zijn filosofische leermeester Arthur Schopenhauer de emotie medelijden juist verdedigt.

- 4p **7** Vind jij medelijden een wenselijke of juist een verwerpelijke emotie?
Beargumenteer jouw standpunt zowel aan de hand van twee kenmerken van medelijden die Nietzsche beschrijft, als aan de hand van de visie die Schopenhauer op medelijden heeft.

Opgave 2 Emoties op de beursvloer

In 2008 werd de zeer ambitieuze en trotse belegger Bernard Madoff uit New York ontmaskerd. Hij werd gearresteerd vanwege bedrog dat was gebaseerd op een piramidespel. Dit verboden piramidespel bleef lang in stand dankzij Madoffs goede verkooppraatjes en het grote onderling vertrouwen van de deelnemers. Door de kredietcrisis die eind 2008 uitbrak, wilden de investeerders hun geld echter terugzien en stortte de piramide in. Madoff werd berecht – het bleek dat er in totaal 65 miljard dollar in zijn handen was verdampt – en hij kreeg een gevangenisstraf van 150 jaar.

Aristoteles legt in zijn filosofie over de emotie trots of fierheid een verband tussen fierheid aan de ene kant en verdiensten, ambities en aanzien aan de andere kant.

- 2p **8** Wat is volgens Aristoteles bij een fier mens het verband tussen verdiensten, ambities en aanzien?

Is het terecht om Madoff op grond hiervan een fier of trots mens te noemen?

De opvatting van Aristoteles over fierheid hangt samen met zijn visie op het morele handelen van mensen. In die visie staat het begrip ‘deugd’ centraal. Aristoteles spreekt over deugden vanuit een bepaald idee over een voortreffelijk en volwaardig leven. Het is daarmee mogelijk vanuit de deugdethiek van Aristoteles te oordelen over het handelen van Madoff.

- 2p **9** Wat is volgens Aristoteles het verband tussen een volwaardig leven en de deugd fierheid?

Leg je antwoord uit en beargumenteer vanuit de deugdethiek van Aristoteles hoe je Madoff in moreel opzicht moet beoordelen.

Madoff verloor veel geld door verkeerde beleggingen. Een belegger moet op de beurs voortdurend het koersverloop in de gaten houden. Sterke stijgingen en dalingen van de koersen kunnen voor de belegger grote winst of groot verlies als gevolg hebben. Om zo groot mogelijke winst te behalen, moet een belegger op het juiste moment de juiste keuze maken.

Het gedrag van mensen in de handel en op de beurs is onderwerp van psychologisch onderzoek. Bij dit soort onderzoek is men er lange tijd vanuit gegaan dat beleggers op aandelenbeurzen handelen vanuit rationele overwegingen. Bij beslissingen zou een overzicht worden gemaakt van de kosten en baten van de beleggingsmogelijkheden en een keuze worden gemaakt voor de hoogste opbrengst.

Recent psychologisch onderzoek heeft aangetoond dat beleggers ook onder invloed staan van emoties. Als er bijvoorbeeld geruchten in de media opduiken die van ingrijpende invloed kunnen zijn, raken beurshandelaren soms in paniek en maken ze keuzes die leiden tot verlies.

Volgens de filosofe Martha Nussbaum zijn er met betrekking tot emoties vier belangrijke factoren te onderscheiden. Deze vier factoren kun je ook toepassen op een handelaar op de beursvloer die in paniek raakt.

- 4p **10** Pas de vier factoren, die Nussbaum onderscheidt ten aanzien van emoties, toe op een beurshandelaar die geconfronteerd wordt met geruchten uit de media en in paniek raakt.

Nussbaum is beïnvloed door zowel de filosofie van Aristoteles als die van de stoïcijnen. Ze onderscheidt zich echter van de stoïcijnen door de manier waarop ze met betrekking tot emoties over waarheid en redelijkheid spreekt.

- 2p **11** Leg uit wat volgens Nussbaum het verband is tussen emoties enerzijds en waarheid en redelijkheid anderzijds.
Beargumenteer tevens hoe dit verband wordt bevestigd door het gedrag van een beurshandelaar die in paniek is geraakt.

Het psychologisch onderzoek van gedrag op de beurs geeft nog geen antwoord op de vraag hoe een emotie ontstaat. In andere psychologische onderzoeken zijn hiertoe experimenten gedaan.

In één van die experimenten lieten psychologen proefpersonen bepaalde handelingen uitvoeren, zoals het vastklemmen van een pen tussen de tanden. Bij deze handeling spanden de proefpersonen, zonder dat te beseffen, de lachspieren aan. Wanneer deze groep vervolgens afbeeldingen werd voorgelegd die je verschillend kunt interpreteren, bleken de leden van de groep positiever over de afbeeldingen te oordelen dan de mensen in een controlegroep die naar dezelfde afbeeldingen hadden gekeken, zonder pen tussen de tanden. Een zelfde soort effect werd bereikt bij een groep proefpersonen die werd gevraagd om een pen tussen de lippen vast te houden. Het gevolg hiervan was dat door de houding van de mond boosheid werd opgewekt.

- 2p **12** Beargumenteer vanuit welke theorie je het in deze 'experimenten met een pen' optredende effect het beste kunt verklaren: de cognitivistische theorie of de fysiologische theorie.
Geef in je antwoord duidelijk het verschil aan tussen beide theorieën.

Vanuit de cognitivistische en de fysiologische benadering zijn verschillende definities te geven van wat een emotie is. Eén van de mogelijke definities van een emotie is dat een emotie een reactie of respons is van een levend wezen op een gebeurtenis of situatie die door dat wezen als belangrijk wordt ervaren.

- 2p **13** Is deze definitie van een emotie toereikend met betrekking tot bovenstaande 'experimenten met een pen'?
Beargumenteer je antwoord en geef daarin aan welk verband er is met het lichaam-geestdebat.

Een ander onderzoek werd uitgevoerd aan de universiteit van Los Angeles. Bij dit neurologisch onderzoek werden aan proefpersonen drie soorten woorden voorgelegd: gewone woorden als 'rivier' of 'fiets', merknamen zoals 'Compaq' of 'Coca Cola' en woorden zonder betekenis zoals 'kratsel' of 'florp'. Gewone woorden werden het snelst herkend, daarna kwamen de merknamen en tenslotte de woorden zonder betekenis.

Op een hersenscan was te zien dat de gewone woorden op een andere plaats werden verwerkt dan de merknamen. Volgens de onderzoekers duidt dit erop dat merknamen een bepaalde emotionele respons oproepen.

In het nature-nurturedebat wordt onder meer ingegaan op het ontstaan van emoties, terwijl in het debat tussen reductionisten en constructivisten het verband tussen hersenprocessen en emoties ter discussie staat.

- 3p **14** Leg uit wat het nature-nurturedebat ten aanzien van emoties inhoudt en beredeneer voor welk standpunt in het nature-nurturedebat het neurologisch experiment het beste argument aandraagt.
Beargumenteer tevens of dit experiment een ondersteuning biedt voor het reductionisme of voor het constructivisme.

Uit de beschreven experimenten blijkt dat emoties invloed hebben op ons gedrag en dat ze dit gedrag kunnen sturen, zoals ook bleek uit het verhaal over het bedrog van Madoff.

Een financiële crisis zoals die van 2008, waardoor veel landen in een recessie geraakten en die ook het bedrog van de eerder genoemde Madoff aan het licht bracht, is niet uniek in de geschiedenis. Al in het Nederland van de zeventiende eeuw was er een financiële crisis als gevolg van het speculeren of gokken op de beurs. De 'Tulpenmanie' waar toen sprake van was, kan zelfs als de eerste grote speculatiegolf worden gezien.

Deze manie ontstond tijdens de Gouden Eeuw in de gewesten Holland en Utrecht. In 1637 bereikten de prijzen van bepaalde typen tulpen extreme hoogten. Vlak voor de ineenstorting van deze handel werden tulpenbollen verkocht voor de prijs van een Amsterdams grachtenpand. Er werd zelfs dik betaald voor opties op tulpenbollen die nog in de grond zaten.

Het bezitten en dragen van bijzondere tulpsorten was in de mode. Zo droegen chique dames op gala's in Londen en Parijs een duurbetaalde tulpenbloem in hun décolleté.

De filosoof René Descartes leefde ten tijde van de tulpenmanie in het gewest Holland. In zijn werk 'De passies van de ziel' filosofeert hij over emoties of hartstochten. Hij komt daarbij tot een onderscheiding van zes primaire hartstochten.

- 2p **15** Welke primaire hartstocht van Descartes herken je in het verhaal over de tulpenmanie?
Leg je antwoord uit aan de hand van de definitie die Descartes van deze hartstocht geeft.

Veel burgers, waaronder predikanten van de Gereformeerde Kerk, zagen in die tijd het speculeren met tulpenbollen als zondig en goddeloos. In allerlei pamfletten werd er tegen gewaarschuwd.

Sommige schrijvers zagen de uitgebroken pestepidemie zelfs als een straf van God. Door het speculeren werd immers de religie verwaarloosd: in plaats van de God van de Bijbel werd de heidense godin Flora aanbeden.

Ook in gedichten werd de goddeloosheid van de tulpengekte verwoord, zoals bijvoorbeeld in het volgende gedicht:

tekst 2

Als door de stem van God
Deze nacht, O bloemenzot
Jouw arme ziel wordt weggerukt
En jij als een bloem bent afgeplukt
Wat heb je dan nog aan al die tulpenbollen
Die je uit de aarde hebt gewonnen?
Komt die winstgevende tulp
Jou dan nog steeds te hulp?

naar: Van de floristen (Krelage 1942 b. 108), 9e couplet

Niet zozeer het vertrouwen op gezond verstand en wetenschap, maar eerder een terugkeer naar het geloof en de Bijbel zou volgens velen het antwoord zijn op de ellende en emoties door het speculeren met tulpenbollen.

De filosoof Benedictus de Spinoza – die net als Descartes ook in deze tijd leefde – dacht hier anders over.

In zijn hoofdwerk 'Ethica' gaat Spinoza in op de oorsprong en de natuur van onze hartstochten als ook op het bestaan van verschillende kennisniveaus.

3p 16 Wat is de definitie van emoties of hartstochten volgens Spinoza?

Beargumenteer op basis van deze definitie hoe hartstochten volgens Spinoza kunnen worden beteugeld.

Leg uit dat hij daarmee voor een andere oplossing kiest dan een terugkeer naar het geloof en de Bijbel.

Bronvermelding

Een opsomming van de in dit examen gebruikte bronnen, zoals teksten en afbeeldingen, is te vinden in het bij dit examen behorende correctievoorschrift, dat na afloop van het examen wordt gepubliceerd.